चतुर्थः पाठः

आज्ञा गुरूणां हि अविचारणीया

(अद्य शिक्षक-दिवसः। आचार्यमहोदयः कक्षां प्रविशति। शिष्याः गुरुवन्दनां कुर्वन्ति।)

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

आचार्यः – (प्रविश्य) अहो! अतिमधुरः स्वरः। वत्साः! भवन्तः जानन्ति किम्, अत्र कस्मै प्रणामः क्रियते?

राकेशः – (विचिन्त्य) 'तस्मै श्रीगुरवे नमः।' अत्र तु गुरवे एव प्रणामः क्रियते।

आचार्यः – शोभनम्। 'गुरुः' इति शब्दस्य कोऽर्थः?

सुमेधा – ननु आचार्य एव।

आचार्यः – शोभनम्। परं भवन्तः जानन्ति किं 'गुरुः' शब्दस्य अन्येऽपि अर्थाः भवन्ति।

ऋचा – किम् अस्य अन्येऽपि अर्थाः भवन्ति?

आचार्यः – आम्। शब्दार्थं दृष्ट्वा वदन्तु।

राधिका – ज्ञानवृद्धः, आदरणीयः, गरिष्ठः।

आचार्यः – आम्! ज्ञातव्यं यत् ज्ञानवृद्धः यदि बालोऽपि स्यात् सोऽपि पूजनीयः।

अभिषेकः – आम्! अस्माभिः पठितम् अपि। अष्टावक्रस्तु द्वादशवर्षीय एव आसीत् परन्तु सर्वैः वन्द्यः जातः।

आचार्यः – साधु! एवं युष्मासु अपि कश्चित् स्वविद्यया ज्ञानेन च गुरुः भवितुं शक्नोति।

ऋचा – किं सत्यम्?

आचार्यः – आम्! श्रावयामि एकां कथां यत्र वानराणां वरिष्ठस्य यूथपतेः उपदेशम् अवमत्य वानराः दुःखिनः भवन्ति।

सर्वे छात्राः – श्रोतुमिच्छामः।

चतुर्थः पाठः

आज्ञा गुरूणां हि अविचारणीया

कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म। तस्य पुत्राः वानरक्रीडारताः वानरयूथं नित्यमेव विविधैः भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म। तस्मिन् राजगृहे बालवाहनयोग्यं मेषयूथम् आसीत्। तेषां मेषाणां मध्ये एको मेषः जिह्वालोलुपतया अहर्निशं महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति। ते च सूपकाराः यत्किञ्चित् काष्ठं, मृण्मयं भाजनं कांस्यताम्रपात्रं वा पश्यन्ति तेन तम् आशु ताडयन्ति स्म।

मेषस्य सूपकाराणां च कलहम् अवेक्ष्य नीतिविदाम् अग्रणीः वानरयूथपतिः अचिन्तयत्–'एतेषां कलहो न वानराणां हिताय।' एवं विचार्य स यूथपः सर्वान् कपीन् आहूय रहसि अवदत्––

सूपकाराणां मेषेण सह एषः कलहः नूनं भवतां विनाशकारणं भविष्यति। उक्तम् हि–

तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः।
तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत्॥ 1॥

ततः सर्वेषां संक्षयो न भवेत्, तदेतद् राजभवनं परित्यज्य वनं गच्छामः। यतः-

कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तं च सौहृदम्।
कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम्॥ 2 ॥

तस्य वचनम् अश्रद्धेयं मत्वा मदोद्धताः कपयः प्रहस्य अवदन्- 'भो! किमिदम् उच्यते? न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् विहाय अटव्यां क्षार-तिक्त-कषाय-कटु-रूक्षफलानि भक्षयिष्यामः।' तच्छ्रुत्वा साश्रुनयनो यूथपतिः सगद्गदम् उक्तवान्-'रसनास्वादलुब्धाः यूयम् अस्य सुखस्य कुपरिणामं न जानीथ। अहं तु वनं गच्छामि।'

अथ अन्यस्मिन् अहनि स मेषो यावत् महानसं प्रविशति तावत् सूपकारेण अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः। ऊर्णाप्रचुरः मेषः वह्निना जाज्वल्यमानशरीरः निकटस्थाम् अश्वशालां प्रविशति दाहवेदनया च भूमौ लुठति। तस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः।

ज्वालमालाकुला: अश्वा: प्राणत्राणाय इतस्तत: अधावन्। तेषु केचिद् दग्धा: केचिद् अर्धदग्धा: केचन च पञ्चत्वं गता:। दग्धां हयशालां विज्ञाय सविषाद: राजा शालिहोत्रज्ञान् वैद्यान् आहूय अपृच्छत्–'हा! दग्धा: मे घोटका: कथं रक्षणीया: ? सपदि उपाय: क्रियताम्।' तदा राजवैद्य: प्रोवाच–

कपीनां मेदसा दोषो वह्निदाहसमुद्भव:।
अश्वानां नाशमभ्येति तम: सूर्योदये यथा॥ 3॥

'यथोचितं क्रियताम्' इति राजादेशं श्रुत्वा सर्वे भयत्रस्ता: कपय: अचिन्तयन्–'हा! हता: वयम्। अवधीरिता: अस्माभि: गुरुजनोपदेशा:।' उक्तम् हि–

मित्ररूपा: हि रिपव: सम्भाष्यन्ते विचक्षणै:।
ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविन:॥ 4॥

शब्दार्था:

अज्ञानतिमिरान्धस्य (वि०) (पु०ष०ए०व०) [अज्ञानम् एव तिमिरम्, कर्मधा०] तेन अन्ध: तस्य, तृ०त०	अज्ञानताया: अन्धकारेण दृष्टिहीनस्य	अज्ञानता रूपी अन्धकार के कारण अन्धे हुए का	of the one who is blind due to darkness of ignorance.
अभ्येति (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [अभि+इ, लट् ल०]	प्राप्नोति	प्राप्त करता है	obtains.
अवधीरिता: (वि०) (पु०प्र०ब०व०) [अव+धीर्+क्त]	अवज्ञा कृता	तिरस्कार किया गया	disrespected, disregarded.
अवशेषा: (सं०) (प्र०ब०व०) [अव+शिष्+घञ्]	शेषा:	बचे हुए (खंडहर)	remains, ruins.
प्रेक्ष्य (प्र+ईक्ष्+ल्यप्)	दृष्ट्वा	अवलोकन करके, देखकर	having seen.
अहनि (सं०–अहन्) (नपुं०स०ए०व०)	दिने	दिन में	during day time.
अहर्निशम् (अव्य०) [अहश्च निशा च, तयो: समाहार:, द्वन्द्व: समास:]	दिवारात्रि:, अहोरात्रम्	दिनरात	day and night.
उत्सृज्य (अव्य०) [उत्+सृज्+ल्यप्]	परित्यज्य	छोड़ करके	having released.
ऊर्णाप्रचुर: (वि०) (पुं०प्र०ए०व०)	लोमबहुल:	अधिक ऊन से युक्त	having excess of wool.

कलहान्तानि (वि०) (नपुं०प्र०ब०व०) [कलहैः अन्तः येषां तानि, ब०व्री०]	विवादैः येषां नाशः तानि	झगड़ों से जिनका विनाश होता है	Which are destroyed due to disputes.
कुराजान्तानि (वि०) (नपुं०प्र०ब०व०)[कुत्सितः राजा इति कुराजा, कर्मधा०; कुराजभिः अन्तः येषां तानि, ब०व्री०]	दुष्टनृपैः नष्टानि	बुरे राजाओं के कारण जिनका विनाश होता है	Who are destroyed due to bad rulers.
कुवाक्यान्तम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०)[कुत्सितं वाक्यम् इति कुवाक्यम्, कर्मधा०; कुवाक्यैः अन्तः यस्य तत्, ब०व्री०]	अपभाषणेन विनाशः यस्य तत्	अप्रिय भाषण के कारण जिसका अन्त होता है	Which ends due to unpleasant language.
क्षितौ (सं०-क्षिति) (स्त्री०स०ए०व०)	भूमौ	पृथ्वी पर	on the ground.
गरिष्ठः (वि०) (पु०प्र०ए०व०)[गुरु+इष्ठन्]	ज्ञानवृद्धः, आदरणीयः	वन्दनीय, अत्यन्त महत्त्वपूर्ण, सबसे भारी	most venerable excessively heavy, heaviest.
जिह्वालोलुपतया (सं०) (स्त्री०तृ०ए०व०)[जिह्वायाः लोलुपता तया, ष०त०पु०]	रसनायाः स्वादस्य लोभेन	जिह्वा द्वारा खाने के लालच से	because of the greed of eating.
ज्ञानाञ्जनशलाकया (सं०) (स्त्री०तृ०ए०व०)[ज्ञानम् एव अञ्जनम्, कर्मधा० तस्य शलाका तया, ष०त०पु०]	ज्ञान-कज्जल-शलाकया	ज्ञान रूपी काजल की सलाई से	with the stick of collyrium of knowledge.
ज्वालमालाकुलाः (वि०) (पु०प्र०ब०व०)[ज्वालानां माला ष०त०पु०, ताभिः आकुलाः, तृ०त०पु०]	अग्निज्वालासमूहेन पीडिताः	अग्निज्वालाओं से व्याकुल	bewildered with continuous row of flames.
नीतिविदाम् (सं०-नीतिविद्) (पु०ष०ब०व०)	नीतिज्ञानाम्	राजनीति तथा नैतिकमूल्यों से सम्बन्धित शास्त्रों के ज्ञाताओं का	of those having knowledge of moral and political science.
पञ्चत्वं गताः पञ्चत्वम् (सं०) (नपुं०द्वि०ए०व०) पञ्चतत्त्वानि (पृथ्वी, जलम्, अग्निः, वायुः, आकाशः च) गताः (क्रि०)(पु०प्र०ब०व०) [गम्+क्त] प्राप्ताः	पञ्चतत्त्वेषु विलीनाः, मृताः	मृत्यु को प्राप्त हुए	dead.

प्रलुठतः (वि०) [प्र+लुठ्+शतृ, पुं०ष०ए०व०]	लोठनं कुर्वतः	जमीन पर लोटते हुए का	of one rolling on the ground.
महानसम् (सं०) (पु०द्वि०ए०व०) पर्यायाः- रसवती, पाकस्थानम्, पाकशाला	पाकशालाम्	रसोईघर	kitchen.
मेषयूथम् (सं०)(पु०द्वि०ए०व०) [मेषाणां यूथः तम्, ष०त०]	एडकानां समूहः	भेड़ों के झुण्ड को	to he flock of sheep.
मेदसा (सं०-मेदस्) (नपुं०तृ०ए०व०)	वसया ['वसा' इति पदार्थेन]	वसा से, चर्बी से	with fat, with marrow.
यूथपः (सं०)(पु०प्र०ए०व०) [यूथं पाति, उप०त०]	वृन्दरक्षकः	झुण्ड का सरदार	group leader.
रसनास्वादलुब्धाः (वि०) [रसनायाः स्वादः (ष०त०) तेन लुब्धाः, ब०व्री०]	जिह्वायाः स्वादेन लोभिनः	जीभ के स्वाद से ललचाए हुए	covetous, greedy by taste.
रहसि (नपुं०-रहस्) (स०ए०व०)	एकान्ते	एकान्त में	in a lonely or deserted place, in solitude.
राजादेशम् (सं०) (पु०द्वि०ए०व०) [राज्ञः आदेशः तम्, ष०त०पु०]	नृपस्य आज्ञाम्	राजा के आदेश को	order of the king.
विचक्षणैः (वि०) (पु०तृ०ब०व०) [वि+चक्ष्+ल्युट्]	चतुरैः	बुद्धिमानों के द्वारा, सावधान रहने वालों के द्वारा	by experienced, bright, clever, wise.
शालिहोत्रज्ञान् (वि०) (पु०द्वि०ब०व०) [शालिहोत्रेण वैद्येन प्रणीतं शास्त्रम् तृ०त०, शालिहोत्रशास्त्रं जानन्ति तान्, उप०त०पु०]	शालिहोत्रनाम्ना वैद्येन रचितस्य शास्त्रस्य ज्ञातॄन्	शालिहोत्र द्वारा प्रणीत पशुचिकित्सा शास्त्र के ज्ञाताओं को	to those well versed in Veterenary Sciences propounded by Shalihotra.
संक्षयः (सं०) (पु०प्र०ए०व०) [सम्+क्षी+अच्]	विनाशः	नाश	destruction.
सपदि (अव्य०)	सत्वरम् त्वरितम्, शीघ्रम्, आशु, अचिरेण, क्षिप्रम्	तुरन्त, जल्दी, क्षण भर में	immediately, very soon.

साश्रुनयन: (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [साश्रुणी नयने यस्य, स: ब०व्री०]	सवाष्पलोचन:	सजल नेत्रों वाला	one in tears.
सूपकाराणाम् (सं०) (पु०ष०ब०व०) [सु+पा+घञ् सुखेन पीयते इति सूप:। सूपं करोति इति सूपकार:, उप०त०पु०]	पाचकानाम्	रसोइयों का	of the cook.
हयशालाम् (सं०) (स्त्री० द्वि०ए०व०) [हयानां शाला, ष०त०पु०]	अश्वशालाम्	अस्तबल को	horse stable.
हर्म्याणि (सं०) (नपुं०प्र०ब०व०)	प्रासादा:	महल	palaces, harems.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

चन्द्रो नाम	=	चन्द्र:+नाम	वानराणां हिताय	=	वानराणाम्+हिताय
एको मेष:	=	एक:+मेष:	तदेतद्	=	तत्+एतद्
एतद् राजभवनम्	=	एतत्+राजभवनम्	यशो नृणाम्	=	यश:+नृणाम्
मदोद्धता:	=	मद+उद्धता:	स्वर्गसमानोपभोगान्	=	स्वर्गसमान+उपभोगान्
तच्छ्रुत्वा	=	तत्+श्रुत्वा	केचिद् दग्धा:	=	केचित्+दग्धा:
यथोचितम्	=	यथा+उचितम्			

सन्धिकार्यम्

पुत्रा:+वानरक्रीडारता:	=	पुत्रा वानरक्रीडारता:	सह+एष:	=	सहैष:
अहं+तु	=	अहन्तु	स:+मेष:	=	स मेष:
मेष:+वह्निना	=	मेषो वह्निना	रिपव:+सम्भाष्यन्ते	=	रिपवस्सम्भाष्यन्ते

संयोग:

नित्यमेव	=	नित्यम्+एव	तमाशु	=	तम्+आशु
नित्यमकारण:	=	नित्यम्+अकारण:	किमिदम्	=	किम्+इदम्
वाक्यमुत्सृज्य	=	वाक्यम्+उत्सृज्य	नाशमभ्येति	=	नाशम्+अभ्येति

अभ्यासः

1. **एकपदेन संस्कृतभाषया उत्तरत –**

(क) राजपुत्राः प्रासादे **कैः** सह क्रीडन्ति स्म ? ....

(ख) राजगृहे **कीदृशं** मेषयूथम् आसीत् ? ....

(ग) जिह्वालोलुपतया मेषः **कुत्र** प्रविशति स्म ? ....

(घ) **के** पाकशालां प्रविष्टं मेषं ताडयन्ति स्म ? ....

(ङ) **केन** जाज्वल्यमानशरीरः मेषः अश्वशालां प्रविशति ? ....

(च) मेषस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु **काः** समुत्थिताः ? ....

(छ) **किमर्थम्** अश्वाः इतस्ततः अधावन् ? ....

(ज) **केषां** वह्निदोषः कपीनां मेदसा शाम्यति ? ....

(झ) **कस्य** आदेशं श्रुत्वा सर्वे कपयः भयत्रस्ताः जाताः ? ....

(ञ) **केषाम्** आज्ञा अविचारणीया भवति ? ....

2. **पूर्णवाक्येन उत्तरत –**

(क) जिह्वालोलुपतया मेषः अहर्निशं किं करोति स्म ?

....

(ख) सूपकाराः मेषं कैः वस्तुभिः ताडयन्ति स्म ?

....

(ग) मेषस्य सूपकाराणां च कलहम् अवेक्ष्य वानरयूथपतिः किम् अचिन्तयत् ?

....

(घ) मदोद्धताः कपयः वानरयूथपतिं किम् अवदन् ?

....

(ङ) सविषादः राजा वैद्यान् आहूय किम् अकथयत् ?

....

(च) राजादेशं श्रुत्वा भयत्रस्ताः कपयः किम् अचिन्तयन् ?

....

(छ) केषाम् उपदेशाः नैव अवधीरणीयाः ?

....

(ज) नरः कीदृशं गृहं दूरतः परिवर्जयेत् ?

....

3. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

यथा – कथनम्–राजपुत्राः वानरयूथं **भोज्यपदार्थैः** पुष्टिं नयन्ति स्म।

प्रश्नः – राजपुत्राः वानरयूथं **कैः** पुष्टिं नयन्ति स्म ?

(क) अश्वाः **प्राणत्राणाय** इतस्ततः अधावन्। ....

(ख) राजा **वैद्यान्** आहूय अश्वरक्षार्थम् अपृच्छत्। ....

(ग) सूपकारेण मेषः **अर्धज्वलितकाष्ठेन** ताडितः। ....

(घ) **प्राज्ञः** कलहयुक्तं गृहं दूरतः परिवर्जयेत्। ....

(ङ) सूर्योदये **तमः** नश्यति। ....

(च) ज्वलन् मेषः **अश्वशालां** प्रविशति। ....

4. अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म।' अत्र क्रियापदं किम् ?

....

(ख) 'एवं विचार्य सः यूथपः सर्वान् कपीन् आहूय रहसि अवदत्।' अत्र 'कपीन्' पदस्य किं विशेषणपदं प्रयुक्तम् ?

....

(ग) 'मदोद्धताः कपयः प्रहस्य अवदन्।' अस्मिन् वाक्ये किं कर्तृपदं प्रयुक्तम् ?

....

(घ) 'हा दग्धाः मे घोटकाः कथं रक्षणीयाः ?' वाक्येऽस्मिन् 'अश्वाः' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

....

(ङ) 'मेषः महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति।' अत्र 'निर्गत्य' पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

....

(च) 'ज्वालमालाकुलाः' पदस्य विशेष्यपदं पाठात् चित्वा लिखत।

....

5. 'क' स्तम्भे विशेषणपदानि 'ख' स्तम्भे च विशेष्यपदानि दत्तानि, तेषां समुचितमेलनं कृत्वा लिखत -

	'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः
(क)	कुवाक्यान्तम्	मेषः
(ख)	मदोद्धताः	यशः
(ग)	ऊर्णाप्रचुरः	हर्म्याणि
(घ)	कुराजान्तानि	यूथपतिः
(ङ)	मृण्मयम्	कपयः
(च)	कलहान्तानि	राष्ट्राणि
(छ)	साश्रुनयनः	सौहृदम्
(ज)	कुकर्मान्तम्	भाजनम्

6. (अ) स्थूलाक्षराणि सर्वनामपदानि कस्मै प्रयुक्तानि? समक्षं प्रदत्तस्थाने लिखत -

यथा **अस्माकं** विनाशकारकः भविष्यति। वानरेभ्यः

(क) **तस्य** पुत्राः वानरैः सह क्रीडन्ति स्म। ....

(ख) **एतेषां** कलहः न वानराणां हिताय। ....

(ग) **सर्वेषां** संक्षयः न भवेत्। ....

(घ) **वयम्** अटव्यां रूक्षफलानि नैव भक्षयिष्यामः। ....

(ङ) **अहं** तु वनं गच्छामि। ....

(च) हा! दग्धा **मे** घोटकाः। ....

(छ) अवधीरिताः **अस्माभिः** गुरुजनोपदेशाः। ....

(ज) **यूयम्** अस्य कुपरिणामं न जानीथ। ....

(आ) कोष्ठकात् समुचितं पदं विचित्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) .... नगरे चन्द्रः भूपतिः प्रतिवसति स्म। (कस्याञ्चित्/कस्मिंश्चित्)

(ख) .... एव राजगृहे मेषयूथम् अपि आसीत्। (तस्य/तस्मिन्)

(ग) .... अहनि स मेषः महानसं प्रविशति। (अन्यस्मिन्/पूर्वस्मिन्)

(घ) .... क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु अग्निज्वालाः समुत्थिताः। (तस्याः/तस्य)

(ङ) .... भयत्रस्ताः कपयः अचिन्तयन्। (सर्वाः/सर्वे)

7. घटनाक्रमानुसारम् अधोलिखितानि वाक्यानि पुनः लेखनीयानि –

(क) सूपकारैः नित्यं ताडितं मेषं दृष्ट्वा वानरयूथपः वानरान् राजभवनं त्यक्तुम् अकथयत्।

(ख) राजा राजवैद्यम् आहूय अश्वरक्षायै न्यवेदयत्।

(ग) भूपतेः चन्द्रस्य पुत्राः वानरान् भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म।

(घ) ज्वलन् स मेषः अश्वशालां प्रविष्टः। परिणामतः दग्धाः अश्वाः प्राणत्राणाय अधावन्।

(ङ) भयत्रस्ता कपयः गुरुजनोपदेशस्य अवधीरणातः पश्चात्तापं कृतवन्तः।

(च) अन्यस्मिन् अहनि स मेषः सूपकारेण अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः।

(छ) राजगृहे बालवाहनयोग्यः मेषः जिह्वालोलुपतया महानसं प्रविश्य भोजनं खादति स्म।

(ज) रसनास्वादलुब्धाः मदोद्धताः मर्कटाः तद् राजभवनं त्यक्तुं न स्वीकृतवन्तः।

8. अधः समस्तपदानां विग्रहाः दत्ताः। उदाहरणम् अनुसृत्य समस्तपदानि लिखत–

	विग्रहाः	समस्तपदानि	
(क)	मेषाणां मध्ये	मेषमध्ये	षष्ठीतत्पुरुषः
(ख)	वानराणां हिताय	....	....
(ग)	प्राणानां त्राणाय	....	....
(घ)	कपीनां मेदसा	....	....
(ङ)	राज्ञः आदेशम्	....	....
(च)	जिह्वायाः लोलुपतया	....	....
(छ)	अश्वानां नाशः	....	....
(ज)	यूथस्य पतिः	....	....

9. अधः मञ्जूषायां प्रत्येकशब्दस्य त्रीणि समानार्थकानि पदानि दत्तानि तानि चित्राणां समक्षं लिखत –

अग्निः, वानरः, घोटकः, भूपतिः, सूपकारः, कपिः, राजा, वह्निः, अश्वः, हयः, मर्कटः, नृपः, अनलः, औदनिकः, पाचकः।

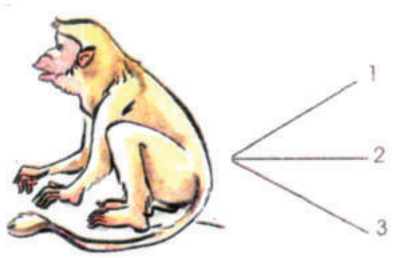

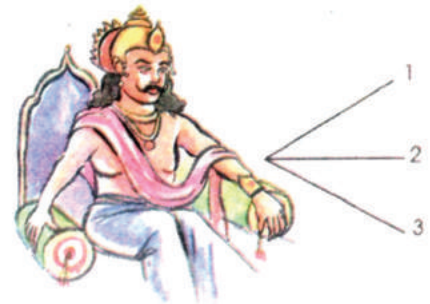

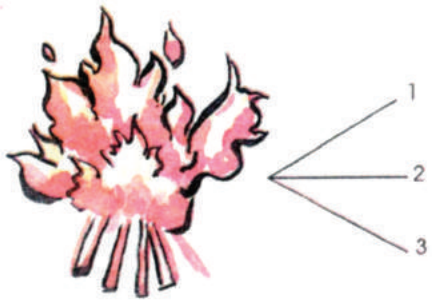

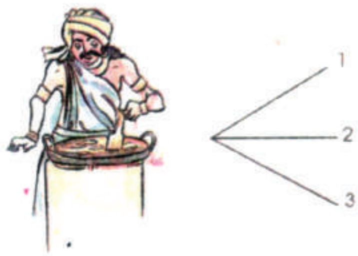

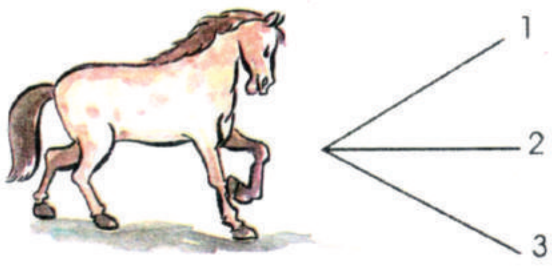

10. अधोलिखितानां पङ्क्तीनां शुद्धं भावार्थं (✔) चिह्नेन चिह्नीक्रियताम् –

(क) **'एतेषां कलहो न वानराणां हिताय अर्थात्**

(i) मेषस्य सूपकारैः सह दैनन्दिनः कलहः वानराणां विनाशकारणं भविष्यति।

(ii) एतेषां वानराणां पारस्परिकः विवादः जनानां हिताय न अस्ति।

(iii) वानरेभ्यः हितकरम् एतत् यत् ते जनैः सह कलहं न कुर्युः।

(ख) **तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् अर्थात्**

(i) यस्मिन् गृहे महान् कोलाहलः वर्तते, धनम् इच्छन् नरः तस्मात् दूरे गृहनिर्माणं कुर्यात्।

(ii) यत्र गृहे नित्यं सुखमयं जीवनम् अस्ति, तद्गृहं दूरतः अपि न परिवर्जितव्यम्, तत्रैव वस्तव्यम्।

(iii) यस्मिन् गृहे नित्यं विवादः भवति, नरः सुखेन जीवितुम् तत् गृहं कदापि न प्रविशेत्, तद् दूरतः एव परिवर्जयेत्।

(ग) **'रसनास्वादलुब्धाः यूयम् अस्य सुखस्य कुपरिणामं न जानीथ अर्थात्**

(i) जिह्वास्वादलोभेन मेषः महानसप्रवेशस्य दुष्परिणामं न जानाति, अतः अवश्यमेव दण्डं प्राप्स्यति।

(ii) यूयं सर्वे वानराः जिह्वास्वादवशाः लोलुपाः, अतः अस्य क्षणिकसुखस्य दुष्परिणामं न अवगच्छथ यत् अनेन युष्माकं विनाशः भविष्यति।

(iii) रसनास्वादेन लुब्धाः जनाः लोभस्य दुरन्तं न जानन्ति। तेषां लोभवृत्तिः तेभ्यः विनाशकारिणी भविष्यति।

(घ) **हा हन्त! वयम्। अवधीरिताः अस्माभिः गुरुजनोपदेशाः अर्थात्**

(i) घोटकाः चिन्तयन्ति–'अस्माभिः स्वस्वामिनः आज्ञापालनं न कृतम् अतः वयं दग्धाः।'

(ii) सूपकाराः दुःखिनः भवन्ति—'स्वराजादेशस्य पालनं न कृतम् अस्माभिः अतः वयं दण्डिताः भविष्यामः।'

(iii) वानराः पश्चात्तापं कुर्वन्ति—'स्वगुरुजनस्य यूथपतेः उपदेशानाम् अस्माभिः अवहेलना कृता अतः वयं विनाशोन्मुखाः।'

11. अधोलिखितपङ्क्तिषु स्थूलाक्षरपदानाम् प्रसङ्गानुसारं शुद्धम् अर्थं चिनुत –

(क) मेषः **महानसं** प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति।

(i) हयशालाम् (ii) मन्दिरम् (iii) पाकशालाम्

(ख) 'कलहान्तानि **हर्म्याणि** कुवाक्यान्तं च सौहृदम्।'

(i) राजभवनानि (ii) उद्यानानि (iii) मन्दिराणि

(ग) '‘अन्यस्मिन् **अहनि** महानसं प्रविष्टः मेषः सूपकारेण ताडितः।

(i) रात्रौ (ii) मार्गे (iii) दिवसे

(घ) ‘तस्य **क्षितौ** प्रलुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः।’

(i) मार्गे (ii) भूमौ (iii) पाकशालायाम्

(घ) ‘**सपदि** उपायः क्रियताम्।’

(i) एकपदेन (ii) पादेन सह (iii) झटिति

12. रेखाङ्कितपदानां समस्तपदं विग्रहं वा लिखत –

(क) कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म।

(ख) राजपुत्राः वानरक्रीडारताः वानराणां यूथः, तम् नित्यमेव पुष्टिं नयन्ति स्म।

(ग) तेषां मेषाणां मध्ये एकः मेषः जिह्वालोलुपः आसीत्।

(घ) एकः मेषः जिह्वालोलुपतया महानसं प्रविशति स्म।

(ङ) एतद् राज्ञः भवनं परित्यज्य वनं गच्छामः।

(च) जाज्वल्यमानं शरीरं यस्य सः मेषः अश्वशालां प्रविशति।

अन्वयाः

1. **अन्वयः** – तस्मात् यत्र गृहे नित्यम् अकारणः कलहः स्यात्। जीवितम् वाञ्छन् तत् गृहम् दूरतः परिवर्जयेत्।
2. **अन्वयः** – हर्म्याणि कलहान्तानि (भवन्ति), सौहृदम् च कुवाक्यान्तम् (भवति) राष्ट्राणि कुराजान्तानि (भवन्ति) नृणाम् यशः (च) कुकर्मान्तम् (भवति)।
3. **अन्वयः** – अश्वानाम् वह्नि-दाह-समुद्भवः दोषः कपीनाम् मेदसा नाशम् अभ्येति यथा सूर्योदये तमः।
4. **अन्वयः** – ये हितम् वाक्यम् उत्सृज्य विपरीत-उपसेविनः (ते) विचक्षणैः मित्ररूपाः हि रिपवः सम्भाष्यन्ते।

योग्यताविस्तारः

(न परीक्षाकृते)

(क) ग्रन्थपरिचयः

‘पञ्चतन्त्रम्’ पण्डितवरेण विष्णुशर्मणा प्रणीतः संसारे प्रसिद्धः नीतिग्रन्थोऽस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे कथानां पात्राणि प्रायः पशवः पक्षिणश्च सन्ति। तेषां माध्यमेन नीतिशास्त्रस्य गहनतत्त्वमपि अतिसरलतया अत्र प्रतिपादितम् अस्ति। अस्याः अनुवादः जगतः पञ्चाशदधिकासु भाषासु कृतः। अस्य पञ्च विभागाः सन्ति। 1. मित्रभेदः 2. मित्रसम्प्राप्तिः 3. काकोलूकीयम् 4. लब्धप्रणाशः 5. अपरीक्षितकारकम् च। प्रस्तुतकथा अन्तिमतन्त्रात् अपरीक्षितकारकात् उद्धृता।

लोभः

(क) लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम्॥

(ख) लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम्।
दुग्धं पश्यति मार्जारो न तथा लगुडाहतिम्॥

(ग) लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम्।
तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः॥

गुरुः

(क) गु शब्दस्त्वन्धकारे स्यात् रु शब्दस्तन्निरोधके।
अन्धकारनिरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते॥

(ख) आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यः परिकीर्त्यते॥

इन्द्रियनिग्रहः

(क) इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेतौ ह्यस्य परिपन्थिनौ॥

(ख) इन्द्रियाणां विसर्गेण दोषमृच्छत्यसंशयम्।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुयात्॥

(ग) जितेन्द्रिया जितक्रोधा जितमानमदास्तथा।
लोभमात्सर्यहीना ये ते नराः स्वर्गगामिनः।

प्रहेलिका

शङ्करं पतितं दृष्ट्वा पार्वती हर्षनिर्भरा।
रुरुदुः पन्नगाः सर्वे हा हा शङ्कर शङ्कर॥

(अत्र श्लेषद्वारा अर्थः बोध्यः।) शङ्करं पतितं दृष्ट्वा पार्वती प्रसन्ना भवति, सर्पाः दुःखिताः जाताः। अत्र शङ्करशब्दे पार्वतीशब्दे च श्लेषः। सर्पाः शीतलं चन्दनवृक्षं आलिङ्ग्य मिलन्ति, सः चन्दनवृक्षः प्रकृतिविकोपेन पतितः अतः निराश्रिताः पन्नगाः रुदन्ति तथा भिल्लस्त्री (मलयपर्वते) चन्दनवृक्षबाहुल्यात् चन्दनवृक्षकाष्ठम् इन्धनाय प्रयुङ्क्ते। भिल्लस्त्री (पार्वती) पतितं चन्दनवृक्षं दृष्ट्वा इन्धनं लब्धमिति हर्षनिर्भरा जाता।
शङ्करः – शिवः चन्दनवृक्षः च, पार्वती – गौरी भिल्लस्त्री च।

एहि हसाम

आरक्षकः – (बन्दीपालम् उद्दिश्य) श्रीमन्! एका महती समस्या अभवत्!

बन्दीपालः – किम् अभवत्?

आरक्षकः – कारागारे ये अपराधिनः आसन् ते सर्वे मिलित्वा ह्यः रामायणस्य नाटकम् अकुर्वन्।

बन्दीपालः – अस्तु समीचीनम्! परन्तु तत्र का समस्या?

आरक्षकः – श्रीमन्! लक्ष्मणस्य प्राणान् रक्षितुम् औषधम् आनेतुं यः हिमालयं गतवान् आसीत् सः अधुनापि न प्रत्यागतवान्।

बन्दीपालः – किं किम्! कुत्र गतः सः अपराधी? शीघ्रं गत्वा तम् आनयतु!